

П.А. РААГО

ДЗЕЯСЛОВЫ З ПРАДМЕТНАЙ СЕМАЙ 'РАСЛІНА' У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

На матэрыяле сучаснага беларускага мовы разглядаюцца глаголы з прадметнай семай 'растэньне' (грамінальныя глаголы), прапанавацца іх класіфікацыя і праводзіцца кароткае апісаньне лексічных адзінак кожнага класа з улікам іх лексіка-семантычных і семантыка-сіntaxічных свайстваў.

This article is aimed to define the notion «verbs with the subject seme 'a plant'» in Belarusian language, to give their brief semantic and syntactic description and to propose their possible classification.

Семны склад дзеяслова вызначаецца складанасцю і неаднароднасцю. Акрамя даволі абстрактных несубстанцыянальных сем, такіх як 'станаўленне', 'быццёнасьць', 'дзеянне', 'стан', 'адносіны' і пад., для значнай часткі дзеясловаў уласцівы больш канкрэтныя субстанцыянальныя семы, якія ўказваюць на ўдзельнікаў сітуацыі і на іх прыметы – функцыянальныя, квантатывыя, якасныя (катэгорыяльна-семантычныя і рэфэрэнтныя) (гл. Гайсіна 1982). Наяўнасцю ў значэнні дзеяслова пэўных катэгорыяльна-семантычных або рэфэрэнтных сем тлумачыцца ўласцівасць некаторых дзеясловаў спалучацца толькі з імёнамі пэўных катэгорыяльна-семантычных або функцыянальна-адлюстравальных класаў. Дзеясловы, якія маюць здольнасць спалучацца толькі з вузкім колам семантычна блізкіх імёнаў або нейкім адным імем, у лінгвістычнай літаратуры прынята называць дзеясловамі вузкай дэнаматыўнай аднесенасці, дзеясловамі з уключанымі актантамі або дзеясловамі са спецыялізаванымі прадметнымі семамі (гл. Бацэвіч 1997; Русская глагольная лексіка 1997; Михайлова 1984; Важнік 2002). Прычым дзеяслоў можа спецыялізавацца як да імя ў пазіцыі суб'екта, так і да імя ў пазіцыі аб'екта (гл. Михайлова 1984; Уфимцева 2002). Напрыклад, такія дзеясловы, як *бляцьць*, *каласіцца*, *разліцца*, дэнаматыўна арыентаваны на сферу суб'екта і вымагаюць ужывання пры сабе адпаведна імёнаў *авечка* (*ягня*, *баран*), *збожжа* (*жыта*, *пшаніца*, *ячмень* і пад.), *вадкаць* (*вада*, *малако*, *фарба* і пад.), а дзеясловы *чаранкаваць*, *падкоўваць* і пад. маюць арыентацыю на аб'ект і спалучаюцца адпаведна з назвамі раслін і імем *конь* (*кабыла*, *жарабя* і пад.) у аб'ектнай пазіцыі (у апошнім выпадку, відаць, больш карэктна казаць пра адначасовую арыентацыю дзеяслоўных прэдыкатаў на сферу аб'екта і на сферу суб'екта, бо *чаранкаваць* і *падкоўваць* можа толькі

чалавек) (гл. Уфимцева 2002; Русская глагольная лексіка 1997).

Склад дзеясловаў са спецыялізаванай прадметнай семай 'растэньне' даволі неаднародны. У адрозненне ад канкрэтных лексіка-семантычных груп (далей – ЛСГ) дзеясловаў, якія маюць пэўную тыповую семантыку і характарызуюцца наяўнасцю даволі выразных сувязей паміж элементамі (гіпа-гіперанімічных і сінанімічных), групоўка дзеясловаў з семай 'растэньне' не мае выразнай структуры. І гэта натуральна, бо пры вылучэнні ЛСГ дзеясловаў пад увагу бярэцца найперш адцягнанае ўяўленне пра характар дзеяння, у выніку чаго ўсе дзеясловы адной ЛСГ характарызуюцца падабенствам семантыкі і сіntaxічных паводзін, а дзеясловы, аб'яднаныя наяўнасцю прадметнай семы, абазначаюць самыя розныя дзеянні і станы, удзельнікамі або носбітамі якіх могуць выступаць субстанцыі, інфармацыя пра якія захоўваецца ў прадметнай семе. Такім чынам, у групоўку дзеясловаў з прадметнай семай 'растэньне' ўваходзяць дзеясловы розных ЛСГ, аб'яднаныя агульнай прыметай – наяўнасцю ў семнай структуры семы 'растэньне'. Цэнтральнае месца сярод дзеясловаў з прадметнай семай 'растэньне', відаць, займаюць так званыя **грамінальныя** дзеясловы.

Грамінальнымі дзеясловамі (тэрмін уведзены Р.С. Ганжой, ад лац. *gramen* 'растэньне') (гл. Ганжа 1970) звычайна называюць дзеясловы, «якія спалучаюцца з назоўнікамі ў функцыі суб'екта, што абазначае расліны» (Михайлова 1984, 68) і якія «прыпісваюць (прэдыцыруюць) рэфэрэнтна-таксанамічнаму класу імёнаў "расліны"... уласцівыя ім дынамічныя прыметы» (Бацэвіч 1997, 175). Такім чынам, у семантыцы грамінальных дзеясловаў зафіксаваны веды чалавека пра анталогічныя ўласцівасці раслін (напрыклад, *цвісці*, *каласіцца*, *вянуць* і пад.).

Грамінальныя дзеясловы, дзякуючы сваім семантычным і сінтагматычным уласцівасцям, утвараюць так званую функцыянальна-анамасіялагічную групу (ФАГ) дзеясловаў. Дадзенае паняцце было ўведзена ў навуковы ўжытак Ф. Бацэвічам. Як адзначае даследчык, «групы дзеяслоўных прэдыкатаў, адлюстравальна арыентаваныя на рэферэнтна-таксанамічныя класы імёнаў суб'ектаў кшталту «жывёлы», «расліны», «людзі», з'яўляюцца аб'яднанымі слоў аднаго семіялагічнага (і камунікатыўнага) класа (прыкметавага, сігніфікатыўнага), члены якога: 1) анамасіялагічна аднародныя, бо прыпісваюць характэрныя дынамічныя прыкметы толькі аднаму рэферэнтна-адлюстравальнаму класу імёнаў суб'ектаў і 2) валодаюць агульнасцю функцый у працэсе спараджэння маўлення, фарміравання структуры выказвання, перш за ўсё, прэдыкатыўнага ядра апошняга, яго прапазіцыі» (Бацэвіч 1997, 66). Усе названыя адметнасці ФАГ дзеяслоўных прэдыкатаў уласцівы грамінальным дзеясловам.

Аднак не ўсе дзеясловы з прадметнай семай 'расліна' ўваходзяць у склад ФАГ грамінальных дзеясловаў. Як адзначала А.А. Уфімцава, «намінацыя дзеяслоўнымі лексэмамі адбываецца непазбежна з арыентацыяй на сферу суб'екта і/або сферу аб'екта. Таму дзеяслоў як намінацыйная адзінка мае кожны сваю анамасіялагічную формулу, якая раскрывае яго семантычную скіраванасць на адну з дзвюх указаных сфер» (Уфімцава 2002, 139). Паняцце «грамінальныя дзеясловы» скіроўвае даследчыкаў толькі да тых дзеяслоўных прэдыкатаў, якія спалучаюцца з імёнамі-назвамі раслін (фітонімамі) у функцыі суб'екта. Між тым у беларускай мове існуе шэраг дзеясловаў, такіх як *саджаць*, *апыляць*, *флянсаваць* і пад., якія вымагаюць ужывання пры сабе фітонімаў, але не ў пазіцыі суб'екта, а ў пазіцыі аб'екта дзеяння, г. зн. такія дзеясловы арыентаваны на сферу аб'екта. У іх семнай будове прысутнічае прадметная сема 'расліна', якая эксплікуецца ў абавязковай аб'ектнай пазіцыі.

Асобны выпадак уяўляе нешматлікая колькасць дзеясловаў тыпу *глушыць* ('перашкаджаць сваім ростам росту іншых раслін, пазбаўляючы іх святла і прасторы') і пад. Пры такіх дзеясловах назвы раслін займаюць і суб'ектную, і аб'ектную пазіцыі. Паводле сваёй асноўнай анамасіялагічнай характарыстыкі (прыпісваюць характэрныя дынамічныя прыкметы толькі аднаму рэферэнтна-адлюстравальнаму класу імёнаў суб'ектаў, што выяўляецца ў спалучальнасці з фітонімамі ў суб'ектнай пазіцыі), такія дзеясловы таксама ўваходзяць у ФАГ грамінальных дзеясловаў.

Для беларускай мовы характэрна наяўнасць і такіх дзеясловаў, як *абсадзіць* (што? чым?), *засеяць* (што? чым?), *зарасці* (чым?) або *замшэць*, *затравець* і пад., з агульнай семантыкай пакрыцця паверхні чаго-небудзь пэўнай расліннасцю. Прадметная сема 'расліна' ў такіх дзеясловах

можа эксплікувацца ў пазіцыі інструмента або на марфемным узроўні (корань перадае значэнне актанта). Наяўнасць семы 'расліна' ў значэнні такіх дзеясловаў таксама збліжае іх з грамінальнымі дзеясловамі.

На марфемным узроўні сема 'расліна' эксплікуецца і ў дзеясловах тыпу *дубець* і пад. Аднак дадзеныя дзеясловы, нягледзячы на наяўнасць у іх структуры непасрэдных спасылак на пэўныя віды раслін, не могуць лічыцца грамінальнымі, бо яны не абазначаюць дзеянні (або станы) з удзелам раслін, а толькі скіроўваюць да іх як да аб'ектаў для параўнання. Так, семантычную структуру названага дзеяслова можна ўявіць у наступным выглядзе: 'набываць уласцівасці, як у X (не з'яўляючыся X-ом)', дзе X – назва расліны (гл. Куратчкі 1988).

Як было паказана, прадметную сему 'расліна' ўтрымліваюць не толькі тыя дзеясловы, якія накладваюць абмежаванні на спалучальнасць з імёнамі-назвамі раслін у пазіцыі суб'екта і абазначаюць пэўныя анталагічныя ўласцівасці раслін, але і тыя, у якіх сема 'расліна' эксплікуецца ў пазіцыі аб'екта ці інструмента або зусім не знаходзіць свайго выражэння на сінтаксічным узроўні. Зразумела, што семантычныя асаблівасці і сінтаксічныя паводзіны дзеясловаў, што належаць да кожнай з адзначаных груп, розныя, аднак наяўнасць у семнай структуры гэтых дзеясловаў прадметнай семы 'расліна' збліжае іх і дае падставы для пашырэння паняцця «грамінальныя дзеясловы» на ўсе дзеясловы з прадметнай семай 'расліна' (такое пашырэнне паняцця дазволіла б пазбегнуць выкарыстання складаных апісальных канструкцый тыпу «дзеясловы з прадметнай семай 'расліна', якія патрабуюць выкарыстання фітонімаў у пазіцыі аб'екта» і пад.). Таму нам бачыцца мэтазгодным прапанаваць уласную класіфікацыю дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна', у якой былі б аб'яднаны ўсе дзеясловы з дадзенай семай і адначасова ўлічаны асаблівасці іх функцыянавання.

У межах усіх дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна' вылучым наступныя групы:

- 1) суб'ектна-грамінальныя;
- 2) аб'ектна-грамінальныя;
- 3) сінкрэтычныя грамінальныя;
- 4) інструментальна-грамінальныя дзеясловы (матываваныя і нематываваныя).

Першым тэрмінам мы ахарактарызуем дзеясловы, якія традыцыйна адносяць да грамінальных, г. зн. дзеясловы, «якія спалучаюцца з назоўнікамі ў функцыі суб'екта, што абазначае расліны» (Міхайлова 1984, 68), напрыклад: *вянуць*, *каласіцца*, *рунець*, *цвісці* і інш. Такія дзеясловы складаюць асобную ФАГ дзеясловаў.

Аб'ектна-грамінальныя дзеясловы, або дзеясловы, якія спалучаюцца з імем расліны ў пазіцыі аб'екта (*сеяць*, *ачкаваць* і пад.), не ўваходзяць у ФАГ грамінальных дзеясловаў. Яны не абазна-

чаюць дзеянні, выканаўцамі якіх з'яўляюцца расліны, а паказваюць, якому ўздзеянню можа падвяргацца расліна. Натуральна, што ўсе гэтыя дзеясловы пераходныя і сярод іх няма сталых дзеясловаў.

Сінкрэтычныя грамінальныя дзеясловы блізкія да суб'ектна-грамінальных, але яны поруч з семай расліны-суб'екта ўтрымліваюць сему расліны-аб'екта і абавязкова з'яўляюцца пераходнымі. Сінкрэтычныя грамінальныя дзеясловаў вельмі мала (напрыклад, дзеяслоў *глушыць*: *пырнік глушыць буракі*). І гэта натуральна, бо расліны ў большасці выпадкаў успрымаюцца чалавекам як адносна пасіўныя жывыя арганізмы, для якіх уласціва ўнутранае развіццё і амаль не характэрна ўздзеянне на навакольны свет. У той жа час да сінкрэтычных грамінальных дзеясловаў набліжаны такія дзеясловы, як *распускаць* (*лісты, кветкі*), *выкідаць* (*колас*), *пускаць* (*карані*), *завязваць* (*плод, завязь*), *асыпаць* (*лісце, зерне*) і пад. Але тут у якасці аб'екта выступаюць не асобныя расліны, а іх часткі (падрабязней пра ўплыў партатыўных адносін на класіфікацыю грамінальных дзеясловаў гл. ніжэй). У семантычным плане да апошняй групы дзеясловаў падобны дзеясловы тыпу *каласіцца* (*≈ выкідаць колас*), *стралкавацца* (*≈ выкідаць стрэлку*), *стручкавацца* (*≈ завязваць струк*) і пад. У такіх дзеясловаў сема расліннага аб'екта эксплікуецца на марфемным узроўні. Іх можна назваць матываванымі сінкрэтычнымі грамінальнымі дзеясловамі. Як і суб'ектна-грамінальныя, сінкрэтычныя дзеясловы ўваходзяць у ФАГ грамінальных дзеясловаў, бо абазначаюць анталогічныя дынамічныя прыкметы раслін.

Інструментальна-грамінальныя дзеясловы валодаюць агульнай семантыкай пакрыцця аб'екта пэўнай расліннасцю. Яны могуць быць матываванымі і нематываванымі. Нематываваныя інструментальна-грамінальныя дзеясловы спалучаюцца з імем расліны ў актантай пазіцыі інструмента (напрыклад, *зарасці травой*). Як асобны від нематываваных інструментальна-грамінальных дзеясловаў можна разглядаць дзеясловы тыпу *абсадзіць*, *засадзіць*, *засеяць* і пад. (напрыклад, *абсадзіць бэзам*, *засадзіць елачкамі*, *засеяць рапсам*). Паміж названымі відамі інструментальна-грамінальных дзеясловаў існуе істотная розніца ў семантыцы і спалучальнасных магчымасцях. Параўн.: *паляна зарасла крокусамі* (крокусы разрасліся на паляне → паляна пакрыта крокусамі) і *паляну засадзілі крокусамі* (крокусы нехта пасадзіў на паляне → паляна пакрыта крокусамі). У матываваных інструментальна-грамінальных дзеясловаў сема 'расліна' выражана на марфемным узроўні (напрыклад, *абымшэць*, *затравецць*, *замуравецць* і пад.), і семантычна яны набліжаны да дзеяслова *зарасці* (*абымшэць ≈ зарасці мохам*, *затравецць ≈ зарасці травой* і г. д.).

Пашырэнне паняцця «грамінальныя дзеясловы» на ўсе дзеясловы з прадметнай семай

'расліна' дазваляе вызначыць не толькі тое, у якой ступені і якім спосабам у мове адлюстраваны пэўныя анталогічныя ўласцівасці раслін, але і кола тых адносін, у якія яны могуць уступаць, г. зн. даць комплекснае ўяўленне, якія веды пра свет раслін захаваны ў дзеяслоўнай семантыцы беларускай мовы.

Другая праблема, з якой мы сутыкаемся, калі пачынаем акрэсліваць змест паняцця «дзеясловы з прадметнай семай 'расліна'», – вызначэнне таго сэнсу, які мы надаём самому паняццю «расліна». Як слушна адзначае Ф.С. Бацэвіч, «імя на першы погляд аднаго адлюстравальнага класа можа хаваць розныя рэферэнтныя сутнасці (анамасіялагічныя статусы)» (Бацэвіч 1997, 32). Адбываецца так таму, што ў залежнасці ад сітуацыі «любая... з сем можа актуалізавацца, выйсці на першы план, уключыцца ў рэму выказвання, у той час як іншыя семы, якія адлюстроўваюць ужо вядомыя або неістотныя для гаворачых аспекты з'яў, страчваюць камунікатыўную значнасць, адыходзяць на другі план... і могуць зусім знікнуць з семантычнай структуры слова» (Гак 1972, 371). У залежнасці ад інтэнцыі гаворачага ў маўленні імя расліны напаяняецца рознымі сэнсамі і пачынае суадносіцца з некалькімі адлюстравальнымі класамі. Услед за Ф.С. Бацэвічам назавём такую з'яву «дэнататыўнай расчлянёнасцю» (Бацэвіч 1997, 130). У такіх выразях, як *веяць жыта*, *трапаць лён*, *пражыць арэхі* і пад., у імён *жыта*, *лён*, *арэхі* сема 'расліна' паслабляецца, «пагашаецца», адыходзіць на перыферыю значэння, у той час як пачынае актуалізавацца сема 'рэчыва, прадукт перапрацоўкі', і самі гэтыя імёны перастаюць з'яўляцца часткамі рэферэнтна-таксанамічнага класа «Расліна». Так, напрыклад, слова *жыта* ў прыведзеным прыкладзе абазначае ўжо не столькі расліну з сямейства злакавых, колькі прадукт апрацоўкі расліннага паходжання. Такія дзеясловы – крайняя перыферыя дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна'.

Ф.С. Бацэвіч прыводзіць наступныя магчымыя варыянты дэнататыўнай расчлянёнасці рэферэнтна-таксанамічнага класа «Расліна»:

- 1) «жывая матэрыя»:
 - А) «уласна расліна» (*Дрэвы падрасталі, цвілі*);
 - Б) «плады раслін» (*Сліва, груша* і пад. *Саспелі*);
- 2) «цела-прастора» (*Дрэва ляжала ў яры*);
- 3) «цела-рэчыва» (*Дрэва гніе*);
- 4) «участак зямной паверхні», г. зн. «цела-прастора» (*Аўсы, пшаніцы* і г. д. *займалі вялікія плошчы*) (Бацэвіч 1997, 131).

Нашы ўласныя назіранні паказваюць, што імя расліны часта выступае ў якасці абазначэння прадуктаў харчавання або прадуктаў (пера)апрацоўкі, што ў нейкай ступені можна разглядаць як канкрэтныя варыянты ўвасаблення паняцця «цела-рэчыва».

Пад дзеясловамі з прадметнай семай 'расліна' намі разумеюцца толькі такія дзеясловы, якія спалучаюцца з імёнамі раслін у значэнні «жывая матэрыя» (уласна расліны і іх часткі), бо менавіта такое значэнне найбольш адпавядае самому паняццю «расліна»: «Расліна – арганізм, які развіваецца звычайна ў нерухомым становішчы, атрымлівае пажыўныя неарганічныя рэчывы з глебы і паветра і ператварае іх у арганічныя; з'яўляецца адной з найбольш пашыраных форм існавання жывой матэрыі» (Тлумачальны слоўнік 1980, 656). Такім чынам, тыя дзеясловы, якія спалучаюцца з імёнамі раслін у значэнні, што не адпавядае паняццю «жывая матэрыя», не разглядаюцца намі ў якасці грамінальных.

З улікам таго, што ў канкрэтным выказванні імя расліны можа мець сваім дэнататам цэлую расліну або яе пэўную частку, уласна грамінальныя дзеясловы падзяляюцца намі на: 1) грамінальныя дзеясловы цэлага; 2) грамінальныя дзеясловы часткі. Такі падзел з'яўляецца даволі ўмоўным, бо з семантычнага боку і з боку сінтаксічных паводзін дзеясловы гэтых груп фактычна не адрозніваюцца. Гэта можна патлумачыць тым, што згодна з агульным сяміятычным законам *pars pro toto* імя часткі можа ўбіраць у сябе тыя ж семантычныя кампаненты, якія ўваходзяць у семантыку цэлага (на чым нярэдка асноўваецца такая з'ява, як сінекдаха) (гл. Гак 1972). Уласна грамінальнымі дзеясловамі часткі мы лічым тыя дзеясловы, якія звычайна спалучаюцца з назвамі частак расліны і амаль не ўжываюцца ў спалучэннях з імёнамі-назвамі цэлай расліны, напрыклад: *брыняць, спець, налівацца* і пад. (часам, аднак, назіраюцца пераносы: *набрынялі пупышкі* → *набрынялі бярозкі, спее колас* → *спее жыта*, але *спее яблык* → **спее яблыня*).

Такім чынам, у якасці дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна' (грамінальных дзеясловаў) варта разглядаць тыя дзеясловы, якія накладваюць абмежаванні на сваю спалучальнасць і спалучаюцца пераважна з імёнамі-назвамі раслін як жывых арганізмаў або іх частак у пазіцыях суб'екта, аб'екта і інструмента ці эксплікуюць прадметную сему 'расліна' на марфемным узроў-

ні і адлюстроўваюць у сваёй семантыцы анталагічныя дынамічныя прыкметы раслін або характар адносін, што складваюцца паміж раслінай і іншымі ўдзельнікамі сітуацыі. Структура групы дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна' мае неаднародны характар. З улікам семантычных і сінтаксічных асаблівасцей грамінальных дзеясловаў падзяляюцца на: 1) суб'ектна-грамінальныя; 2) аб'ектна-грамінальныя; 3) сінкрэтычныя грамінальныя; 4) інструментальна-грамінальныя дзеясловы (матываваныя і нематываваныя).

Аналіз дзеясловаў з прадметнай семай 'расліна' здольны паказаць, якія веды пра расліны свет захоўваюцца ў дзеяслоўнай семантыцы беларускай мовы, вызначыць ролю прадметных сем у арганізацыі выказвання, раскрыць некаторыя прынцыпы дзеяслоўнай намінацыі сітуацыі з удзелам раслін.

ЛІТАРАТУРА

Бацевіч Ф. С. Функционально-ономасиологическое исследование глагольной лексики // Бацевіч Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. Львов, 1997.

Важнік С. А. Да праблемы стварэння комплекснай сінтагматычнай класіфікацыі беларускіх і польскіх дзеяслоўных прэдыкатаў // Паланістыка – Полоністыка – Polonistyka, 2001: Маладая паланістыка. Мн., 2002. С. 105–127.

Гайсіна Р. С. К семантической типологии глаголов русского языка // Семантические классы русских глаголов. Свердловск, 1982. С. 15–21.

Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. М., 1972. С. 367–395.

Ганжа Р. С. Изучение глагольной семантики // Русский язык в школе. М., 1970. № 4. С. 33–39.

Куратчик М. Семантическая характеристика глагольных зооморфизмов в русском и польском языках // Проблемы глагольной семантики: Сб. науч. тр. Свердловск, 1988. С. 25–38.

Михайлова О. А. К вопросу об изучении глаголов с предметными семами // Проблемы глагольной семантики: Сб. науч. тр. Свердловск, 1984. С. 64–71.

Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм: памяти Э. В. Кузнецовой / Под общ. ред. Л. Г. Бабенко. Екатеринбург, 1997.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. (6 кн.) / Пад агул. рэд. К. К. Крапівы. Мн., 1980. Т. 4.

Уфимцева А. А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. М., 2002.

Паступіў у рэдакцыю 25.02.10.

Павел Аляксандравіч Рааго – аспірант Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт С. А. Важнік.